اوُلو آذربایجان بیلگه - دۆشونورلری؛ محمد امین بگ رسولزاده ایله ابوالفضل ائلچی بگ-ین یاشار اۆزوتلرینه (روحلارینا) سوُنولور.
سوَلئیمان اوغلو

بوُ یازی آلمانیا-نین کوُلن بیلیم یوُردو-ندا، محمد امین بگ رسولزاده آدینا گئچیریلن اوتورومدا (سئمیناردا)، قونوشما اولاراق سوُنولموشدور

ائکین ایله اوُیغارلیق قاورام‌لاری
محمد امین بگ رسولزاده-نین یاپیت‌لاریندا

(توپلو بیر باخیش)

سئوگیلی دیلداشلار!
سایغیدگر یوُرتداشلار!

محمد امین بگ رسولزاده (1884-1955) یالنیزجا سیاست؛ ؤایکونچ (تاریخ)، قازئته جیلیک آلانیندا دئگیل ده، دیل، یازین (ادبیات)، اوُزوت (صنعت)، ائکین (کولتور) ایله دوشونجه آلانیندا دا، اولدوقجا اؤنملی، اؤزل بیر یئری اولان، چاغداش آذربایجان بوُدونونون (خالقی نین) یئتیشدیردیگی ائندر(زآ گؤرونموش/نادیر) دوشونور(متفکر)لردن بیریدیر. هر بیر کیمسه؛ اونون یالنیزجا بیر- ایکی یازی سینی اوقوموش اولسا بیله، سؤیله دیکلریمین نه دنلی گرچکلره اوُیغون اوُلدوغونو اونایلایاجاغینی سانیرام.

اؤرنه گین 1912لرده یازدیغی «ایران تورکلری» آدلی یازی سیندا؛ ایران تورکلری، آیریجا چاغداش ایران اؤیکونجو (ناصرالدین شاه دؤنه میندن مشروطیت دئوریمینه دک) اوزه رینده یازیلمیش، ان اؤنملی اؤیکونچسل (تاریخسل)، یانسیز-(طرفسیز) نسنل، بیلیمسل یازیلاردان بیری سابیلیر. محمد امین بگ-ین آدی آنیلان بوُ کیچیجیک یاپیتی، دوغرودان دا، "ایران تورکلری" نین چاغداش اؤیکونجونو اؤگرنمک ایچین، باشلیجا ایلک «گووه نیلیر» یازیلاردان‌دیر. آشاغی- یوُقاری دوقسان ییل بوُندان اؤنجه یازیلدیغینا قارشین (رغمن)؛ ایمدی ده کندی اؤیکونچسل- بیلیمسل دگرلرینی قوروماقدادیر. نیته کیم محمد امین بگ-ین؛ "ایران تورکلری" آدی آلتیندا، ایران تورکلری نین او گونکو گرچک توپلومسال- ائکینسل (کولتورئل)، سیاسال- دوُروملارینی اولدوغو گیبی یانسیتمایا چالیشاراق، ایران تورکلری نین اؤیکونجونه گرچکجی- الشدیرل، بیلیمسل، چاغداش بیر یؤنتم (مئتود)له یاناشمیشدیر. بوُندان دولاییی آدینی چکدیگیم یازیدا؛ محمد امین بگ؛ گؤردوکلرینی، اوقودوقلارینی، یؤنتمسل (مئتودیک) اولاراق، بیلیمسل تمللر اوُزه رینده قوُرماغی دا بئجرمیشدیر. آیریجا محمد امین بگ؛ بیر قازئته جی اولمادان اؤنجه (باق! «ایران مکتوبلارینا»)، چاغداش بیر دۆشونور- الشدیرمن اولاراق، آراشدیردیغی قونولارین درین لیگینه ارمیش بیر بیلگین (عالیم)دیر. او؛ یاناشدیغی، اله آلدیغی قونولاری دریندن تانیمیش، اوگونکو تورکچه سینه گؤره (یئنی عوثمانلیجا) آچیق؛ آقیجی بیر دیل ایله اوقویوجولارینا ایله تمگی ده بئجرمیشدیر. محمد امین بگ؛ یالنیزجا آنادیلی اولان تورکچه یی دئگیل ده، فارسجا دا بیله، کندینه اؤزگو (خاص)، اؤزه ل، یئنی بیر بیچئم (اوسلوب) اولوشدوروراراق، یابانجی فارس دیلینه، اؤزللیکله قازئته جیلیک آلانیندا، یئنی، یازینسال (ادبی) بیر بیچئم قازاندیرمیشدیر. تورک یاغیسی (دوشمانی) اولان شوونیست فارس قوشوقجوسو؛ «ملک الشعرا بهار»، یئنی یازی بیچئمینی، محمد امین بگ-دن اؤگره ندیگینی، سؤیلر. ایران-ین اوُنلو (مشهور) سیاستچیسی سید حسن تقی زاده- ده اونو تؤره سل (اخلاقسال)، بیلیمسل باقیمدان گؤکلره قالدیریپ: « محمد امین بگ آذربایجانلی بیر یالواچ (پیغمبر) دیر. او آذربایجان بوُدونونون گله جک گاندی-سی دیر. بؤیله بیر اوغولو (شخصیتی) اولان بوُدون، موُتلو بیر بوُدون دور» دئدیگیینده هئچ ده یانیلمامیشدیر.

بوُرادا منیم اوُزه ریمه دۆشموش؛ محمد امین بگ رسولزاده-نین آذربایجان یازین (ادبیات)ی اؤیکونجو؛ تورک- آذربایجان ائکینی ایله اوُیغارلیغی (مدنیت) اوُزه رینده کی دۆشونجه لرینه، اولدوقجا قیسا بیر بیچیمده آیدینلیق گتیرمکدیر:

محمد این بگ-ین یازین (ادبیات) ایله اوُزوت (صنعت) آراشدیرمالاریندا یؤنتم:

محمد امین بگ؛ دئنه مه-یازیلاریندا، یازین ایله اوُزوت ندیر؟ گیبی قارماشیق (کومپلئکس/مرکب)، تارتیشیلاسی، چتین بیر سورویو یانیتلامادان، یازین ایله اوُزوتون هانگی دوُروم ایله اورتامدا اولوشدوغونون کؤکلرینی آراماغا قالقار باشلیجا. بوُ قونولاری ایسه؛ گنل اولاراق «ائکین=کولتور» (Culture) آدی آلتیندا اله آلاراق: «بوَتون کوَلتورلر اوُچ بؤیوک ائتکن (عامیل/فاکتور)ین قارشیلیقلی ائتکیلریندن دوغارلار، دئر: 1- جوغرافی ائتکن (وطن) 2- ائتنوگرافیک ائتکن (میللت) 3 - تینسل (معنوی) ائتکن (مدنیت). («آذربایجان کولتور گله نکلری»ی9).

بوُ اولدوقجا قیسا تانیم (تعریف)دا؛ محمد امین بگ چوق درین، اؤنملی بیر یؤنتم ایله یاناشمیشدیر "ائکین" گیبی قارماشیق، چتین قونویا. او ایلک اؤنجه - مودئرن دۆشونورلر گیبی- «ائکین=کولتور» ایله «اوُیغارلیق=مدنیت» قاورام‌لارینی بیر- بیریندن تیتیزجه سینه آییرمیشدیر. محمد امین بگ بوُ یؤنتمی؛ اوُسته لیک بوَتون یازیلاریندا دا قوُللانمیشدیر. او ایسلام- توَرک - دوغو قونولارینی اله آلاریکن ده، بوُ یؤنتمی گؤز اؤنونه آلمیشدیر. اؤرنه گین محمد امین بگ-ه گؤره: «آذربایجان کولتورو تورک کولتورودور. تورکلردن قونوشاریکن، تورک ایله آذربایجان تورکلری کولتوروندن قونوشمالی ییز، ایسلام کولتوروندن دئگیل ده». ایلک کئز اولاراق؛ محمد امین بگ «آچیق سؤز»

درگیسینده؛ بو اولدوقجا اؤنملی قونویو، او دؤنمده یایغین اولان «امتچی/امتچیلیک» قاورامی اؤنونده اورتایا آتمیشدیر. آیریجا اونون بوُ اؤنملی دۆشونجه سی؛ سونرالار بوَتون توَرک ائوره نینی ده دریندن ائتکی له میش، باشقا توَرک دۆشونورلری ایچین ده یول گؤستریجی، قیلاووز اولموشدور. سورکلی «ایسلام مدنییتی»ندن قونوشولان بیر دؤنه مده؛ محمد امین بگ-ین «ائکین= کولتور» قاورامینی «اوُیغارلیق =مدنیت» قاورامیندان آییرماسی، آیریجا ائکینی اوُیغارلیغدان اۆستون توُتماسی، «اوُیغارلیق، کولتورون اوچونجو ائتکه نی (عامیلی) دیر» دئمه سی، اوگوَنکو دۆشونجه اورتامیندا گرچک بیر «دئوریم» اولاراق دگرلندیریلمه لیدیر. اونون بوُ یئنی- یئنی دۆشونجه سی، گرچک توَرک ائکینی نین اۆزه چیقماسی، گله نکسل ایسلام اوُیغارلیغیندان آییریلماسی گیبی اولدوقجا اؤنملی، گرکلی بیر قونویو دا، توَرک ائوره نینده گونده مه گتیریلمه سی نین ندنی اولدو.

«ائکین» سؤزجوگو؛ باتی دیللرینده اؤزه ن (اعتنا/اهتمام) گؤسترمک آنلامینا گلن لاتینجه «Colere» دئییمیندن تؤره ین لاتینجه «تاریم=زراعت» آنلامینا گلن «Cultura» (اکمک، بئجرمک، یایماق آنلامیندا) کؤکوندن قایناقلانان، چوقونلوقلا: بیر توپلومون دوُیوش ایله دۆشون (ایده/فیکیر)و بیرلیگینی ساغلایان دگرلرین بوَتونو اولاراق تانیملانیر. قونوشما دیلینده قوُللانیلان آنلامی دا بوُدور. بوُ آنلام گله نک، گؤره نک، دۆشون ایله اوُزوت (صنعت) دگرلری گیبی بیر توپلومون بوَتون دگرلرینی قاپسار» (آیرینتیلی بیلگی ایچین باق! «فلسفه آنسیکلوپئدیسی» ج3، اورهان خنجرلی اوغلو). بوُ گوَنکو آنلامدا ایسه؛ اولدوقجا گنج، یئنی بیر قاورام اولاراق، ایلک اؤنجه: کیشی اوغلونون (اینسانین) توپلوملارینی قونو اولاراق اله آلینماسی ایله؛ 1750لرده آلمان دیلینده قوُللانیلماغا باشلار. بوُندان اؤنجه «Civilisation» (لاتینجه=Civis-Civitas)؛ ائکین (کولتور) آنلامیندا دا ایشله نیردی. بوُ قوُللانیم؛ اییرمنجی یوزییلین اورتالارینا دک ده سوَرموشدور آشاغی-یوُقاری. آیریجا «سیویلیزاسیون (اوُیغارلیق)»؛ توپلومسال گلیشمه ایله ائگیتیم (تربیه) آنلامیندا ایدی باشلیجا. باشقا بیر دئییشله؛ گلیشمیش، اؤرگوت (تشکیلات)لشمیش بیر اؤدۆسو (دئوله تی)، گلیشمیش (یا دا آز گلیشمیش) کؤچری ائل-اویماق یاسالاری ایله گله نکلرینه دایانان بیر توپلوم (یا دا توپلولوق) اؤنونه قویماقدا ایدی. بیر ده کلاسیک لاتینجه ده؛ اوُیغارلیق سؤزجوگونون بوُلونمادیغی ایچین، «یئنیدن دوغوش=رؤنئسانس» دؤنه مینده، فرانسیزجانین «Civiliser» (اوُیغارلاشدیرماق) ائیلم (فعل)یندن یاپیلدیغی سانیلیر. باشلیجا کنتلی (شهرلی)؛ یئرله شمیش کیشی اوغوللاری نین «داورانیش بیچیملرینه بوَرونمک، اوُیغارلاشماق دئمک» ایدی. ایکی سؤزجوگون ده کؤکو؛ گلیشمه، ائگیتیم، اولغونلاشما ایله یئتیشکین لیگه دوغرو یؤنه لمک دیر.

ائکین قاورامی نین 1871ده؛ ایلک بیلیمسل تانیملاماسینی یاپان اینگلیس؛ کیشی اوغلو بیلیمجی (آنتروپولوک)، سیر ائدوارد برانئت تایلور(Sir Edward Brunett 1917-1832Tyler)، اوُیغارلیق ایله ائکین قاوراملارینی بیر-بیریندن آییران ایلک دۆشونوردور. تایلور-دن اؤنجه؛ آلمان دۆشونورو فون هُومبولد (von Humboldt)، سونرالار ایسه لیپئرت (Lippert) ایله بارت (Barth) دا بوُ یؤنده چالیشمیشلاردیر. آلمانیانین «ائکین فلسفه جیسی اوسوالد شپینگلئر (1936-Oswald Spengler1880)له ائکین؛ باشقا، یئپ-یئنی بیر قاورام دا قازانمیش اولور : «اوُیغارلیق یئتیشکین، اولغون ائکینلرین ان سون آشاماسی اولاراق، داشیل (فوسیل)لاشمیش، یاشلانمیش، سولموش، یاراتیجی سیزلیق بیر دؤنه مه آیاق باسماسی» دیر. دئمک؛ اوُیغارلیق گئچمیشه ایلیشکین، چوَرومکده اولان بیر قاورام، ائکین ایسه، دیری- تینلی (جانلی) بیر وارلیق اولاراق اورتایا قویولوب، بؤیله جه ائکی-نین اۆستونلوگو وُورغولانمیش اولور. شپینگلئر-ین دۆشونجه لری آلمانیا-دا گنیش بیر چاپدا یاییملانمیش، اوگوَنکو آلمان دۆشونجه اورتامینی دریندن ائتکیله میشدیر. شپینگلئر-ی الشدیرن آلفئرد وئبئر(Alfred Weber)؛ اوُیغارلیغی بیر توپلومون اوُرانسال (صنایعسل)، سوموت (کنکرئت) ائتکین لیکلری، ائکینی ایسه، آنلیقسال (ذهنی) ائتکین لیکلر (فلسفه، یازین، اوُزوت..) اولاراق، دگرلندیردی.

محمد امین بگ-ین ائکین ایله اوُیغارلیق آنلاییشی ایسه؛ شپینگلئر-ین دۆشونجه لرینه اولدوقجا یاقیندیر. آیریجا گونوموزده «ائکین» قاورامی چئشیتلی یؤنلردن تانیملاناراق (تعریف ائدیلره ک)؛ یوَزلرجه تانیم دا اورتایا قونولموشدور. بوُرادا آیرینتیلارا (دئتایلارا=تفرعات) گیرمه دن بیر نئچه گنل تانیمی گؤزدن گئچیره لیم:

1- «کولتور؛ اینسانلارین گئچمیشیندن قالمیش، ایندیلیکلرینده دیری، ائتکین (فعال/آکتیو) اولان، گله جکلرینی اولوشدوراجاق بیر ائتکن (عامیل/فاکتور) دیر. 2- کولتور؛ بیر اوُلوسون یاشام (حایات) نئجه لیگی اولاراق، بیر توپلوم، توپلولوق (اجماع/کومونیته)، آیریجا او اوُلوسون دا یاشام بیچیمینی سرگیله ین بیر وارلیقدیر.3- کولتور سویوت (مجرد) بیر قاورامدیر. داورانیشلارین درین سئزیش (فراست)یندین دوغار. 4- کولتور بیر اینسان؛ یا دا بیر اوُلوسون داورانیشلاریندان باشقا بیر نسنه دئگیلدیر. آیریجا اینسانلارین بیر- بیریلرییله ایلیشکیلری ده، کولتور آلانینا گیرر. نیته کیم هر بیر کولتور؛ اینسان یاشامی نین بیر بیچیمی دیر».

ائکین-ین ان گؤزل، قاپساملی تانیمینی توَرک دۆشونورو پروفئسور سئدات وئییس؛ («بوُدون بیلیم تئریملری سؤزلوگو»نده) یاپمیشدیر: «بیر بوُدونون یا دا توپلومون اؤزده کسل (مادی)- تینسل (معنوی) آلانلاردا اولوشدوردوغو اۆرون (محصول)لرین تومو اولاراق: ییه جک، گییه جک، باریناق، قوروناق گیبی تمل گرکسینم (احتیاج)لرین الده ائدیلمه سی ایچین قوُللانیلان، هر تورلو آراچ- گره چ (ملزه مه)، اوُیغولانان آیغیت-تئکنیکلر، دوشونجه لر، بئجه ریلر، اینانچلار، گله نکسل، دینسل، توپلومسال، سیاسال دۆزه ن (نیظام) ایله قوُروملار، دوشونجه، دوُیوش، توُتوم، داورانیش ایله یاشام بیچیملری نین بوتونونو» ائکین آدلاندیرماق اولور.

ائکینین باشلیجا ان اؤنملی اؤگه (عنصر)سی «دیل» دیر. ائکینی باشقالارینا، گله جک قوُشاق (نسیل)لارا یالنیزجا دیل آراجیبلا اوُلاشدیریریز. اؤزللیکله مودئرن دیل بیلیمجی لیکدن سونرا؛ دیل قاورامی، مودئرن فلسفه ده اولدوقجا اؤنملی،

اؤزه ل بیر یئر آلاراق، بوتون توپلومسال، دوشونسل، تینسل بیلیملرین ده باش کؤشه سینه اوتوردولموش، کیشی اوغلو دوشونجه سی نین دوشونجه سی اولاراق، دگرلندیریلمیشدیر. نیته کیم دیلدیر: ائوره نین سینیرلارینی (سرحد) بلیره ن، بیر دیلی قاوراماق، بیر یاشامی قاوراماق دئمکدیر» (ویتگئنشتاین). محمد امین بگ ایچین ده «دیل»: "میللتین هامیسینی تشکیل ائتمه سه ده؛ یوزده دوقسانینی اولوشدوران بؤیوک بیر ائتکن (عامیل)دیر. بیر میللتی یوق ائتمک ایچین؛ اونون دیلینی یوق ائتمک گرکیر... چونکو دیل بیر نقطه-ی نظردن (آچیدان) همن میللت دئمکدیر". (باق! «میللی دیریلیک» محمد امین بگ، «دیریلیک درگیسی 1914 اوکتوبر آیی، سایی6» «تورانین بیر ائلی وار، و یالنیز بیر دیلی» آیبنیز کنگرلی، باکی 2006 ی63)

او باشقا بیر یازی سیندا («دیل ایجتماعی بیر عامیل» باشلیقلی) : "دیلسیز بیر میللت اولمادیغی گیبی؛ میللت سیز بیر دیل ده اولا بیلمز... **<u>دیل میللت ایله بیرلیکده دوغار، اونونلا بیرلیکده یاشار، گلیشر (ترقی ائدر). دیل؛ دیندن داها گوجلو بیر بیرلیک ائتکه نی (عامل اتحاد) و میللتین ان دوغرو بیر تمثیلجیسی اولدوغو گیبی، میللتلرین بیریجیک (یگانه) گلیشمه آراجی دیر دا. بیر میللتی گلیشدیرمک، اوُجالتماق، ایره لیجی قیلماق ایچین دیندن دئگیل، دیللرینی قوُللانماق گرکیر... نهایت دین شخصی و ویجدانی بیر امر اولاراق آلغیلانمالی دیر"</u>** (آنیلان قایناق ی68).

:Σŭ Ā! ŭ5 Ṁŭ̃ŭ(ĵKpsƬ) ɛ ! ײַ ŭ| ʓĵŭ(ɛ Ŭal) 5ljŭj

یوُقاریدا سؤیله دیگیم اؤزه ره؛ محمد امین بگ دیل، یازین، اوُزوت، فلسفه گیبی تینسل- توپلومسال- دۆشونسل ائتکین لیکلری، "ائکین" اولاراق اله آلیر. اوُیغارلیغی، ائکینین بیر پارچاسی، «اوچونجو ائتکن (عامیل)ی» سایر. محمد امین بگه گؤره؛ ایسلام سونراسی تورکلرین اوُیغارلیغی، ایسلام اوُیغارلیغی دیر. تورکلر باشقا مُوسلومان اوُلوسلارلا بیرلیکده؛ اورتاق، بای (زنگین) بیر اوُیغارلیق یاراتمیشلاردیر: «دینلری، دیللری ویا تاریخی یازغیلاری (تقدیرلری)، آرا-سیرا جوغرافی موقعلری (قونونم) بیر اولان اوُلوسلار، اورتاق بیر اوُیغارلیق یاراتارلار. بعضن (کیمی کئز) ایکی آیری سویدان اولان اوُیغارلیقلارین اورتاق لیغی او قده ر سیقی اولورکی، اولوشوندا داها دوغروسو، ایکی اؤرنه گی مئیدانا گلیر...». «تورکلوک؛ عربلیک، فارسلیق اورتاق بیر اوُیغارلیق کوَمه سی مئیدانا گتیرمیشدیر. بیر مسیحی اوُیغارلیغی اولدوغو اؤزه ره - بوُنا آوروپا اوُیغارلیغی دا دئییرلر.- ایسلام اوُیغارلیغینا، دوغو اوُیغارلیغی دا دئییرلر».

آنجاق محمد امین بگ رسولزاده ایچین؛ ائکین یا دا «اوُلوسال(میللی) اوُیغارلیق» باشقادیر. بوُ قاورام؛ یالنیزجا «یوُرت=وطن» ایله «اوُلوس=میللت» قاورام‌لاریندان دوغار. او اؤنلو (مشهور) «من عرف نفسه؛ فقد عرف ربه» (کندینی بیلن، تانری سینی دا بیلیر) حدیثی دگیشه رک: «من عرف نفسه؛ فقد عرف میلتهُ» گیبی اولدوقجا اؤنملی بیر ساو (تئز)ی اورتایا آتیر. (باق! «عصریمیزین سیاووشو»، باکی، ی31).

تورکلر موسلومان اولدوقلاریندان بری؛ ایسلام دینینی بیله (حتا) تورکله شدیرمگه چالیشمیشلاردیر. اؤرنه گین بوُ چابالاری احمد یسوی (تورکوستان خوجاسی)، نسیمی، یوُنوس ائمره، حاجی بکتاش ولی، ختایی ده آچیقجاسینا گؤرمک اولور. بوُ ایسلام آنلاییشینی، آرتیق «تورک ایسلامی» آدلاندیرماق گرکیر. آیریجا تورک ایسلام آنلاییشی اولدوقجا لاییک، خوش گؤرولوگو (تولئرانس) «آیری - آیری یوروملارا آچیق»لیغی آماچلایان «بیر چئشیت ایسلام» اولماغا دوغرو آددیملاماقدادیر.

تورک اوُلوسونون آنجاق؛ وارلیغی نین ان اؤنملی اؤگه سی اونون ائکینی دیر. بوُ ائکین ایسه؛ اونون «دیل»، «ائتنیک ذهنییت=بوُدونسال آنلاییش»، «قاموسال اؤزوت (کولئکتیو روح) (یا دا بوُدونسال تین=Volksgeist)یندن قایناقلاناراق، ائکینسل- سویسال بیر یول ایله قوشاق (نسل)دان قوُشاغا اوُلاشماقدادیر. شو اوُلاشیم آراجی ایسه؛ «دیل»دیر: «دیلی، دینی، اخلاقی، تاریخی، گله نگی بیر اولان خالق، اوُلوسال بیر اوُیغارلیق یارادیر» دئر محمد امین بگ. او بوُ یؤنتمله «دیل؛ یازین (ادبیات) ایله اوُزوت (صنعت) قاوراملارینا یاناشاراق، یازین ایله اوُزوت، بیر اوُلوسون تینسل (معنوی) وارلیغی دیر»، دئر.

آذربایجان یارینینا گلینجه: فولکلور ایله یازینینی (ادبیاتینی) دا بیر- بیریندن آییراراق یازیر: «کلاسیک تورک ادبیاتی نین دوغدوغو دؤنه مده، آذربایجان یئنیدن کندی گله نگینه اوُیغون بؤیوک بیر کولتور یئته نگی گؤستریر. بوُ یئته نک (استعداد/قابلیت) آذربایجان-ین گوَجلو بیر خالق ادبیاتینا مالیک اولماسییلا اوُیوشماقدادیر». بوُ باغلامدا محمدامین بگ؛ فولکلور کولتوروموزدن، دده قورقوُت، کؤراوغلو، شاه ایسماعیل، اصلی ایله کرم، عاشیق غریب-دن اؤرنکلر سوُناراق: « بو گیبی دستانلارین ساز چالغی لارییلا بیرلیکده سؤیله نیشلرینده، آذربایجانا اؤزگو (مخصوص/خاص) بیر اؤزللیک واردیر»، دئر. باشقا بیر یازیسیندا دا: «بیر کره تورک دستانلاری قهرمانلیق و فداکارلیق اؤرنکلری ایله دولودور. سونرا بوُرادا کی دینی، فلسفی حرکتلرین اولاغان اوٚستو (خارق العاده) تیپلر وئردیگینه شاهیدیز» دییه یازیر. (آذربایجان کولتور گله نکلری، ی13، آنکارا).

محمدامین بگ: «بوُ اؤرنکلر آذربایجان تورکلری نین تاریخسل- دۆشونسل "اوُلوسال آنلاییشلاری"نی یارادیر. نسیمی یه گلینجه، دریسینی دیری-دیری سویسالار دا:

زاهیدین بیر بارماغین کسسن دؤنر حاقدان قاچار
گؤر بو گرچک عاشیغی سرپا سویارلار آغریماز
جانینی ترک ائیله کیم؛ بوُ یولدا جانان بوُلاسان
هرکیم جان وئردی بوُ یولدا؛ بوُلدو اول جانانه یی» اؤرنک گؤستریر.

محمد امین بگ: «نسیمی بوُ جهنم عذابینا بیر آه ائتمه دن قاتلاندی. اؤلومو؛ اولاغان اوستو بیر بیگیت لیکله قارشیلادی. دییه اولدوقجا اؤنملی بیر ساو (ادعا)دا بوُلونور: «تاریخسل جوغرافیا شرطلرینه گؤره؛ آذربایجان دوغو ایسلام

اوُیغارلیغی توپلومونا داخیل (اولسا بیله) بوُرادا او ساده بیر اوبژه اولماقلا قالماز، موُسلومان کولتورونون بوتون صحیفه لرینده، آذربایجانلی نین اوینادیغی اوبژئکتیو رول دا بؤیوک اولوبدور» یازار. آذربایجان یازین؛ اوُزوت، دوشونجه اؤیکونجونو اله آلان محمد امین بگ، آذربایجان فیلولوگ، فلسفه جی، دیلچی، موسیقیچی، چیزیتچی (رسام/مینیاتورجو)، خطاط، یاپیغچی (معمار)، ساغالتمان (طبیب)، یازار، قوشوقچولاریندان بیره ر اؤرنک گؤستره رک، آذربایجان چیزیتچیلیک ایله خطاطلیق اوُزوتچولوغونو اله آلیر: «ایلخانلیلار زامانیندا؛ اؤنجه چین لیلرله اوُیغورلارین الینده بوُلونان بوُ ایش، سونرالار تامامییله آذربایجانلیلارا گئچمیش، شاه ایسماعیل ختایی دؤنه مینده، صفوی سارایيندا مشهور اولان تبریز اوقوُلو (مکتبی) تاسیس اولونموشدور. آیریجا آذربایجان قالیلاری نین دئسنلری بوتون دونیاجا بللی دیر. بوُ گؤزل قالچالاردان بیری اونبئش(15)ونجو یوزییل هولاندا رسامی، هانس مئلینگ (Hand Memling)ین بویادیغی «چوجوق ایله مریم» (Maria mit den kinde) تابلوسوندا تثبیت اولونموشدور. صنعتچی مریم-ین آیاغی آلتینا آذربایجان قالچالاریندان بیرینی سرمیشدیر» («آذربایجان کولتور گله نکلری» ی18-19، آنکارا)

آذربایجان کلاسیک (داها دوغروسو دیوان) یازینینا گلدیکجه؛ دیوان یازینینی (13. یوزییلدن باشلایاراق، 19.-نجو یوزییلارا دک سوره ن) «گله نکسل کولتور» آدی آلتیندا اینجه له ین محمد امین بگ، میرزه فتحعلی-دن سونراکی یازینی «یئنی ادبیات» اولاراق دگرلندیریر. بوُ یازین (ادبیات) توَر(ژانر/نوع)و؛ باتی یازینی، اؤزللیکله فرانسیز رومانتیزمی آقیمی نین ائتکیسی ایله یارانمیش، «میللی اوُیانیش ادبیاتی»نی آذربایجاندا یاراتمیشدیر. محمد امین بگه گؤره؛ «آذربایجان یازینیندا ایسه، اوچونجو دؤنه م 1920لردن سونرا باشلار». بوُ توَر یازینی 1950لره دک ایرده له مگه قویولان محمد امین بگ، بو دؤنه می ده ایکی یئره بؤلور:« 1- 1920لردن 1937لره. 2- 1937 دن 1950لره دک.

بولشئویک روُسلارین قانلی باسقیسی آلتیندا یارانان بوُ یازین تورو؛ محمد امین بگ-ین دئدیگینه گؤره، «میللت چیلیک (تورکچولوک) ایله بولشئویزم آراسیندا گئدن کسکین بیر ساواش ایله موجادیله نین سونوجودور. 1920لردن اعتیبارن باشلایاراق، 1937لره دک دوُرماقسیزین سورن بوُ ساواش، بولشئویزمین قازانجی ایله سونوچلانیر. بولشئویکلرین اؤنجه لر قبول ائتدیکلری «فورماجا میللی؛ مضمونجا کومونیست»، آرتیق 1937لردن سونرا «فورماجا کومونیست؛ مضمونجا کومونیست»لشیر. بوُ دا؛ آذربایجان ادبیات، دوشونجه و صنعت تاریخی نین فاجیعه سی نین باشلاماسی دئمکدیر». محمد امین بگ رسولزاده-یه گؤره: «بولشئویکلر بوُ ساواشی قازانماق ایچین، ایکی یؤنته می قوُللانیرلار: 1- یازار-شاعیرلریمیزی پان تورکیست؛ موُساواتچی و میللتچی سوُچو ایله سوُچلاماق (اؤرنه گین: حوسئین جاوید، احمد جاواد، جعفر جبارلی، شاییق، موشفیق...) و اونلارا دیوان توُتماق (داها دوغروسو شاعیر-یازار-دوشونورلریمیزی «سوی قیریم»ا اوُغراتماق). 2- ایکینجیسی ایسه؛ دوُرماقسیزین گلیشمه ده، گنیشله مه ده اولان آذربایجان تورکچه سینی، چئشیتلی یوللارلا روُسلاشدیرماق. روُسلارین و اونلارین یئرلی کؤله لری نین شوُ چابالارینی؛ شؤیله آچیقلار محمد امین بگ: «بیر یاندا سوویت لشدیرمه؛ یعنی روُسلاشدیرما سیاسه تین پارتیزانلاری، اوبیر یاندان اوُیغارلیغین میللی و تورک اؤزللیکلری نین دوام ائتدیریلمه سی و تکمیل لشدیریلمه طرفدارلاری، یوز-یوزه گلدیلر. بوُ ایکی زؤمره (کسیم)نین بیر-بیرینی رد و اینکار ائدن اساسلی مودیعالاری 1937-نجی ییلدا، باکی-دا گئچیریلن "الیفبا و تئرمینولوژی" کونفرانسیندا، اؤز ایفاده و فورمولونو بوُلدو. بوُ کونفرانسدا؛ روُسوفیللر مطلق بیر سوویت لشدیرمه مقصدی ایله بوُنلاری ایسته ییرلردیر:1- بین الملل تئرمینلر اصلینده اولدوغو گیبی دئگیل؛ یالنیزجا روُسلاردا اولدوغو شکیلده قوُللانیلمالیدیر. 2- روُسجادان تئرمینلری چئویرمه دن؛ اولدوغو گیبی (عینی ایله) قوروماق گرکیر. 3- باشقا تورک دیللریندن سؤزلر آلینمالیدیر. 4- عربجه دن، فارسجادان و عوثمانلیجادان آلینان سؤزلر، آینی آنلامی وئرن روُس سؤزلری ایله دگیشمه لیدیر. بوُنا قارشی اولاراق؛ تورکچولر بوُنلاری ایسته ییرلردیر: 1- تئرمینلر تورک لشدیریلمه لیدیر. 2- آذربایجان-ین روُسلاشدیریلماسی ایله سونوچلانان سوویت لشمه یه مئیدان وئریلمه مه لیدیر. 3- اورتوگرافیا مسله سینده، عموم ادبی اساسلارا دایانمالی و آینی زاماندا مومکون اولدوغو قده ر، باشقا تورک دیللری ایله اولان اورتاق اؤزللیکلری قوروماغا چالیشماق گرکیر»(باق! «آذربایجان ادبی دیلی تاریخی» ی98).

آیریجا روُسوفیللره گؤره: «ادبی دیلین (موساوات دؤنه مینده کی رسمی دئولت دیلی)؛ ایشجی خالغین آنلایاجاغی بیر سویه یه ائنمه سی گرکیر. بوُ قوُرال روُس دیلیندن باشقا، بوتون دیللر ایچین گئچرلیدیر. بوُ شوعارلاری بوسبون گرچک لشدیرن روُسوفیللر: "هر شئیی بؤیوک روُس خالغی ایله بیرلشدیرمک"؛ سؤمورگه جی سیاست سونوجوندا، 1939دان باشلایاراق آذربایجان کولتورونو "فورماجا دا روسلاشدیریلماسینا" گؤتوردو. آذربایجان یازی سینی آوروپا-لاتین الیفباسیندان کیریل-روُس الیفباسینا گئچیردی» (آنیلان قایناق ی99).

گؤروندوگو گیبی محمد امین بگ؛ روُسلاشدیریلمانین ایلک آددیملارینی، آذربایجان تورکچه سی نین روُسلاشدیریلماسی ایله آچیقلاماغا چالیشمیشدیر. دیلین روُسلاشدیریلماسی-سویت لشدیریلمه سی ایله؛ آرتیق آذربایجان تورکلری نین دوشونجه، داورانیش، ائورن گؤروشو ایله تینسل یاشاییشی دا روُسلاشاراق، حوسئین جاوید، احمد جاواد، میکاییل موشفیق، جعفر جبارلی-نین یوکسک، اؤزگون تورکچه سی اؤنونده «آذربایجانجا» آدلاندیریلمیش بایاغی، گولونچ، قارما(قاریشیق)، یاری عربچه (عوثمانلیجا)، یاری روُسچا (یونانجا، لاتینجه، فرانسیزجا...)، کیملیک سیز-سایریلیقلی (خسته لیکلی ویتگئنشتاین دئمیشکن) بیر «دیلجیک» اورتایا چیقاریلدی. دینله یین:

«...پرنسیپ اعتباری ایله غیر میللی ادراکین؛ میللی دیلی کیفیتی ایله علاقه لنمیش تامامییله طبیعی پروسئسدیر... 16-نجی عصردن اعتبارن مستقل علمی اوسلوبون فورمالاشماسی گئدیشینده همین دیللرین اینتئلئکتوآل پاتانسیيالی دا ایشتراک ائدیر. عینی زاماندا علمی اوسلوبلارا نسبتن غیر دئموکراتیک لشیر. چونکو حقیقتن علمی اونسیت،

عمومیتله اونسیتین غیر دئموکراتیک ساحه سیدیر. بونونلا بئله 17-18نجی عصرلرده، آذربایجان ادبی دیلی نین علمی اوسلوبونون فورمالاشماسینی اونون دئموکراتیک لشمه سی مشایعت ائدیر. موشاهیده لر گؤستریرکی علمی اوسلوب بعضی حاللاردا پوبلیسیست اوسلوبا یاخینلاشیر... علمی اوسلوبون دیلی رولونو اجتماعی یاخود هومانیتار علملر و تئخنیکی یاخود دقیق علملرله فرقلندیرمک مومکون اولور. (ی236). ... بعضی تدقیقاتلاردا بوُ انتباه ائپوخاسی آدلانیر. و تفکر طرزی نین مناسبتی دیر. 17-18-نجی عصرلردن ادبی-بدیعی دیلین فونکسیونال-ادراکی مضمونونو واقیف-ه قدر اوپتیمال عکس ائتدیرن ایکینجی بیر صنتعتکار تصور ائتمک چتیندیر. شاعیرین بیر خیدمتی ده اوندان عیبارتدیرکی او سؤزو ائتنوگرافیک-معیشت طبیعی لیگیندن چیخارمادان اوبرازلاشدیریر» («آذربایجان ادبی دیلی تاریخی»،ی253، پروفئسور نظامی خودیف، تاهران 1377). محمد امین بگ داهادوغروسو بؤیله بیر «دیل= دیلجیک»ین اورتا چیقشینیدان یاقینیردی.

محمد امین بگ رسولزاده-نین؛ آذربایجان یازینی اوزه رینده یازدیغی دئنه مه لر، اونون نه دنلی (قده ر) آذربایجان ائکین، اوُزوت، یازینینا دریندن تانیش اولدوغونون آچیق بیر گؤسترگه سیدیر. یازینیمیزا؛ -هر بیر دؤنه مه ایلیشکین اولورسا اولسون-، یؤنتمسل، بیلیمسل بیر باخیشلا یاناشیر، کندی دوشونسل، توپلومسال، اؤیکونچسل آیریشدیرما (آنالیز)لارینی دا چکینمه دن اورتایا قویور. اؤرنه گین؛ گونئی آذربایجان یارینی اوزه رینده یاپدیغی آیریشدیرما اولدوقجا ایلگینچ (ماراقلی)دیر. او؛ یازینیمیزین یالنیزجا بیر دینسل آغیت (مرثیه) یازینینا دؤنوشدوگونو وورغولایاراق، گونئی-ین دیلی نین نئجه فارسجانین اینانیلماز باسقی-ائتکیسی آلتیندا ازیلمکده اولدوغونو یازیر. (باق! «ایران تورکلری»، ایستانبول، ی31دن سونرا)

محمد امین بگ؛ قوُزئی آذربایجان-ین بولشئویکلر دؤنه مینه گلدیکجه؛ 1920لردن 1950لره دک یازیلمیش یازینی دا، ایکی یئره بؤلور:«1-1920لردن 1937لره، 1939لاردان 1950لره دک. ایلک دؤنه مده باسقیلار دیزگه سل (سیستئماتیک) لشمه میشدیر. آنجاق بوتون باسقیلارا قارشین؛ حوسئین جاوید، جعفر جاببارلی، صابیر رحمان-ین بیر سیرا یازی-شعیرلری اورتایا چیقما اولاناغی بوُلموشدور»، دئییر. ایکینجی دؤنه مده (1939دان سونرا) ایسه؛ «دیزگه سل بیر سانسور ائگه من لیگی ایله بوسبوتون روُسلاشدیرما-سوویت لشدیرمه سیاستی اوُیغولانیر».

بیرینجی دؤنه م؛ قوشوقچو- یازارلارین یاپیتلارینی اله آلیپ-اینجه له ین محمد امین بگ، بوُ یازینی دا ایکی یئره بؤله رک: 1- توپلومسال، میللی یازین (بوُ قوشوقچولاردان اؤرنکلر سوُنور. بوُنلارین چوقو آلماز ایلدیریم، گول تکین گیبی سورگونده یاشایان قوشوقچولاریمیزدیر). 2- ایکینجی ائگیلیم (مئیل) ایسه؛ بیره یسل (فردی/اندیویدوآل) یؤنتم ایله یازیلان یازین. بوُ توَر یازین اوزه رینده: « "وفالی سریه"، "آیدین"، "اوختای"، "سئویل"، "اود گلینی"، "یاشار"... گیبیلری، فردی (بیره یسل) بیر کاراکتئردیرلر. میللی موهاجیرت باسینیندا (مطبوعاتیندا)، آذربایجان-داکی ادبی جریانلاری یاقیندان ایزله ین یازارلاریمیزدان، میرزه بالا-نین بیر تقدیرینه (دگرلندیرمه سینه) گؤره، اندیویدوآلیزم و اونونلا بیرلیکده لیبئرالیزم، جعفر جاببارلی-نین بوتون اثرلرینده موجوتدور،» یازیر. «آیریجا؛ سون زامانلاردا باکی-دا نشر اولونان ایکی جیلدلیک "آذربایجان ادبیات تاریخی" ده، جعفر جاببارلی-یی تحلیل ائدرکن، قهرمانلاری نین "فردیت چیلیگی و حتا آنارشیست لیکلر"ی اوزه رینده دوُرماقدادیر.» («چاغداش آذربایجان ادبیاتی» ی19؛ آنکارا)

بیلیندیگی اوزه ره؛ 1934 دن سونرا، بوتون سوویت یازار- قوشوقچو-اوُزوتچوولاری ایچین «بوُیورتما- تاپشیرما» آدلاندیریلمیش، بیر یازین تورو ایله «اوُزوت قوُرامی" (تئوریسی) یازیلیر. ستالین- گورکی- ژئدانئف اوچلوگونجه اوُیدورولموش، ایکینجی آجون ساواشیندان سونرا "رئالیزم سوسیالیست" (توپلومجو گرچک چیلیک) آدییلا آنیلان، یوَره رک بوُلاندیریجی، بایاغی شوُ بوُیورتما قوُراما گؤره؛ بوتون سوویتلر بیرلیگینده یاشایان یازار- قوشوقچو-ا وُزوتچولار، توپلومسال- گرچکچی بیر یؤنتم ایله یالنیزجا ایشچی ساواشیم (موجادیله)ی یانسیتان یازیلار یازمالی، اوُزوتسال یاپیتلار یاپمالیدیرلار.

محمد امین بگ؛ جعفر جاببارلی-نین "اود (آتش) گلینی" آدلی یاپیتینی اینجه له یرک، اونون اؤلوموندن اؤنجه، موسکووا دا توپلانان یازارلار قوُرولتاییندا سؤیله دیگی ان اؤنملی قونوشماسیندان بیر پارچاسینی آقتاراراق (نقل ائده رک) یازیر: «حقیقی صنعتچی و یازارین شانینه یاقیشمایان سوسیال ایسمارلاما اصولونون، دئمک شاعیرلری حوکومت طرفیندن بللی قونولار اوزه رینه یازی یازدیرمایا مجبور توُتمایا، قارشی چیقار جعفر جاببارلی».

اولدوقجا آیدین بو اولغو (فاکت)؛ محمد امین بگ-ین یازین ایله اوُزوت اوزه رینده نه دنلی (قده ر) چاغداشجاسینا دوشوندوگونون آچیق بیر گؤسترگه سیدیر. او بولشئویکلر، آیریجا اونلارین چوروک دوشونجه لرینی ایزله ین یئرلی کؤله لری نین، یازین ایله اوُزوت-و، خالقین (ایشجی صینیفی نین) قوُللوقجوسو اولاراق دگرلندیرنلر گیبی یاناشماز بوُ قونولارا. محمد امین بگ ایچین: قوشوق؛ یازین، اوُزوت اؤزگور (حر) وارلیقلار اولاراق چئشیتلی، تورلو- تورلو بیچیملرده اورتایا چیقابیلیر. گرچکجی، اوُلوسال، توپلومسال، سویوت (مجرد)، بیره یسل... یئتر کی یازین ایله اوُزوت دوغرودان دا "یازین" ایله "اوُزوت" اولسون. بوُ گرچگی اونون جعفر جاببارلی اوزه رینه یاپدیغی آیریشدیرمالاردان آچیقجاسینا آنلاماق اولور. بوُ اؤنملی قونودا دا؛ محمد امین بگ دوغرو دان دا چاغداش بیر یازین ایله اوُزوت الشدیرمنی گیبی داورانیر. او یازارلار ایله اوُزوتچولارا یول گؤسترمه یه قالقماز.: «بؤیله یازمالیسان؛ شؤیله یاپمالیسان» دییه اوُس(عقل) وئرمز ده. اوُزوت یاپیتینی اولدوغو گیبی دگرلندیرر. توپلومسال، اوُلوسال قوشوقچولاریمیزی، توپلومسال-اوُلوسال آچیدان، بیره یسل(لیک) یؤنته مینی منیمسه میش یازار- قوشوقچولاریمیزی ایسه، کندی - اؤز دوشونسل آچیلاریندان، («اؤن یارغی سیز» بیر اوُزوت یاپیتینا یاناشماق) آلغیلانماسی گره کدیگینی سؤیلر. محمد امین بگ بوُ

قوُرالی سورکلی گؤز اؤنونه آلاراق، بوتون یازین ایله اوُزوت اوزه رینده یاپدیغی آیریشدیرمالاریندا کندینه قیلاووز ائتمیشدیر.

سونوچ اولاراق؛ محمد امین بگ رسولزاده-نین یازین ایله اوُزت اوزه رینده کی دوشونجه لری - دوغال اولاراق- اۆنلو مودئرن یازین ایله اوُزوت الشدیرمنلری، اؤرنه گین بلانشو (M. Blanchot)، رولن بارت (R. Barthes)، ژرژ باتای (G. Bataille)، ریشار (J. P. Richard) گیبی، دئگیلدیر، اولامازدی دا. نیته کیم بوُ اولدوقجا مودئرن دوشونجه لر (یازین ایله اوُزوت آلانیندا)؛ 1960لاردان سونرا اورتایا قونولموشدور. محمد امین بگ-ین یازین ایله اوُزوت آیریشدیرمالاری نین یؤنته مینی؛ «بیلیم یوُردوسال= آکادئمیک» یؤنتم آدلاندیرماق اولور آشاغی-یوُقاری. «آکادئمیک» (بیلیم یوردو یؤنته می ده آدلانیر) یؤنتمده باشلیجا: 1- قوشوق، یازین، اوُزوت، "ائکین" آلانینا گیریر.

2- ایلک اؤنجه یازار-اوُزوتچونون یاشامسال، توپلومسال، اؤیکونچسل کیشی لیگی (شخصیتی) تیتیزلیکله گؤز اؤنونه آلینیر.

3- یاشامدان هؤروته (متینه)؛ بؤیله جه هؤروت اینجه لنمه سینه یؤنه لینیر. بوُ اؤزللیکلرین هامی سینی؛ محمد امین بگ-ین یازین ایله اوُزوت اوزه رینده یاپدیغی آیریشدیرمالاردا گؤرمک اولور.

محمد امین بگ: ائکین، دیری- تینلی، سورکلی یاشامین اورتاسیندا اولان بیر قاورام اولدوغو ایچین، یازین ایله اوُزوت گیبی باشلیجا ان اؤنملی، آناتمل قاورامالاری بیله قاپساماقدادیر، دئر. او تورک اوُلوسونون؛ ایسلامی اوُیغارلیغی گئچمیشینه، اؤیکونجونه قاووشموشدور آرتیق، اولدوقجا یول گؤستریجیسل بیر ساودا بوُلونور. بوُ گون آذربایجان تورکلری نین؛ ائکین ایله اوُیغارلیغی اونون «یوُرت=وطن» ایله «اوُلوس=میللت» قاورامی، ان اؤنملیسی ایسه؛ اونون «اوُلوسال دیلی» (گرچک کیملیگی) اوزه رینده قوُرولمالیدیر. مودئرن تورک ائوره نی (عالمی)؛ اؤزللیکله گرنئی آذربایجان گنچلیگی، بوُ آناتمل قوُراللاری گؤز اؤنونه آلاراق، «تورکلشمه، مودئرنلشمه» تاساری (پروژه)سی اوُغروندا دوُرماقسیزین چالیشماقلا، قوُتلو اوُلوسال گؤره وینی ده یئرینه یئتیرمیش اولاجاقدیر. محمد امین بگ-ین یاشامی، دوشونجه لری، ائتکین لیکلری، ساواشیملاری نین تومونو، اۆچ ایلکه (پرنسیپ)ده اؤزتله مک اولور:

1- اوُلوسچولوق (تورکجه چیلیک/ تورکچولوک).

2- باغیمسیزلیق (ایستقلال).

3- اؤزگورلوک (حریت).

آیریجا محمد امین بگ؛ بوتون وارلیغی ایله دوغرودان دا بوُ اۆچ ایلکه نین سیمگه (سمبول)سینه دؤنوشموشدور. اونون؛ اوُلو حوسئین جاوید-دن آقتاردیغی (نقل ائتدیگی)، ایکی دیزه ایله سؤزلریمه سون وئریرم:

تۇرانا قیلیچدان داها کسکین اوُلو قووت
یالنیز مدنیت؛ مدنیت، مدنیت...

(بوُرادا «مدنیت» سؤزجوگو؛ ائکین [کولتور] آنلامیندا قوُللانیلمیشدیر.)

ساغ اولون!
وار اولون!
اسن قالین!